

aleksandar tišma

RAZGOVOR S ALEKSANDROM TIŠMOM

— Teodor Adorno tvrdi na jednom mestu kako se »više ne može pričati da forma romana zahteva pričanje«. Po njemu, fabuliranje su umetničkoj prozi oduzeli reportaža, film, mediji industrije kulture. Da li je to odista tako?

— O vašem navodu Adorna ne mogu ništa da kažem, jer bi trebalo da ga upoznam u kontekstu u kojem je dat. Možemo, dakle, govoriti samo o tome: ima li pričanje u knjizi još uvek svog opravdanja, pogotovo s obzirom na neke druge, nove medije. Ja mislim da ima. Epska forma, a nju je danas preuzeo roman, sva je u pričanju. Sigurno je da se tu desilo izvesno pomeranje posle pojave reportaže, filma, televizije, radija. Ovi

novi mediji unekoliko zadovoljavaju čovekovu potrebu za pričanjem koja je iskonska. Čovek ima potrebu da ispriča ono što mu se desilo i što je čuo da se drugom desilo, kao što ima i potrebu da sluša druge kako pričaju što su oni saznali i iskusili. Bez zadovoljenja te potrebe on je beskrajan usamljen. Kada nešto doživi, vidi ili čuje čovek ima odmah želju da to nekom i saopšti, on čak nehotice, unapred, zamišlja i smišlja kako će to, kojim rečima i izrazima i kome saopštiti. Taj čovek, dakle, svaki čovek praktično, već je potencijalni pisac. Za razliku od njega, pisac želi da saopšti svoj doživljaj široj sredini. Zašto? Da li zato što nije dovoljno vezan za određenog čoveka ili određene ljude iz svoje okoline, što je, dakle, u izvesnom smislu otuđen? Ili što nema u blizini pravog slušaoca, što po prilici izlazi na isto? Ne znam. No, potreba za iskazivanjem tih zbivanja, tih »priča«, neuništiva je. Razume se da reportaža, film i televizija oduzimaju, ili, ako hoćete, prihvataju, zadovoljavaju jedan deo tog prostora. Time ovi mediji utiču na književnost da menja svoj jezik, svoj izraz, da traži druge načine pripovedanja, ali mislim da ipak, u suštini, ne ukidaju ovu funkciju romana.

— Savremena književna svest nije naročito naklonjena realizmu, realističkom metodu i realističkoj optici u literarnom stvaranju. Nije li, međutim, proza nužno i neminovno uvek manje-više realistička (čak i u Prusta, Džojse, Virdžinije Vulf, Foknera)? Nije li realizam, čak, znak nivoa i kvaliteta proznog teksta?

— Tu je u pitanju jedno od onih pomeranja o kojima sam govorio u odgovoru na predašnje pitanje. Realistički metod, uzet u užem smislu, onaj metod kojim se služila književnost devetnaestog veka, taj opisni realizam, unekoliko je prevaziđen. On je postao, unekoliko, šablon. Sada ga preuzima laka literatura. Ako danas uzmete u ruke jednu zabavnu knjigu, zabavni roman, kakvih ima na hiljade godišnje, videćete da se on služi realističkim metodom pisaca devetnaestog veka, ponekad sa zavidnom perfekcijom. Umetnička proza samom svojom funkcijom, svojom ambicijom, teži da prevaziđe taj šablon, pronalazi nove reči, nove uglove posmatranja, mogućnosti dubljeg poniranja u stvari, u ljude, iza njih. Tako treba, mislim, posmatrati književne novatore iz prve polovine ovoga veka, koje ste naveli: Prusta, Džojse, Virdžiniju Vulf, Foknera. Mogli ste slobodno dodati i Kafku, Tomasa Mana, Henrija Džemsa. Ali to sve važi samo ako razgovaramo o realizmu kao metodu, dakle, o realizmu u užem smislu. Inače, ako realizam posmatramo šire — kao oslanjanje na stvarnost, onda možemo videti, zapravo moramo videti, da su se pomenuti pisci na nju oslanjali kao i prethodni. Pa i više, pošto su nastojali da još dublje proniknu u ponašanje i osećanje ljudi, u izgled stvari i prirode, u njihov smisao. U tom pogledu realizam jeste »znak nivoa i kvaliteta proznog teksta«, kako vi kažete.

— Sve više se pišu romani i propovetke zasnovani na dokumentarnoj građi. Znači li to, možda, da je budućnost romana, proze uopšte, baš u dokumentarnosti?

— Dokumentarnost je, po mome mišljenju, takođe jedan od pokušaja da se život oko nas prikaže potpunije, a istovremeno i pokušaj da se koriste tekovine drugih medija komunikacije kao što su film, televizija, štampa, radio. To je pokušaj pisca da više ne izmišlja, nego da se oslanja na fiksne činjenice, na činjenice snimljene na hartiji, filmskoj ili magnetofonskoj traci. To nije nov pokušaj. Setimo se samo *Rata i mira*, dela u kojem Tolstoj daje istorijska zbivanja koja uslovljavaju život i sudbine njegovih junaka. Ta istorijska zbivanja data su s mnogo dokumentarnih elemenata: broj vojnika na bojnopolju, njihov raspored, pravci nastupanja i odstupanja, zapovesti koje su ih usmeravale i tako dalje. Da li su ti delovi *Rata i mira* dosledno dokumentarni? Razume se da nisu. I Tolstoj je to znao, pa je uveo i u te glave subjektivni faktor, unutrašnji faktor pojedinca, recimo Kutuzova, Napoleona, pa onda subjektivni faktor čitavih skupina, ukoliko se o njima može tako govoriti. Isto tako, ni savremeni dokumentarni roman ne može biti dosledno dokumentaran. On je u stanju da prati čoveka tragom podataka koje ostavlja za sobom u vidu krštenica, školskih i radnih svedočanstava, napisa objavljenih u novinama, snimaka njegovih izjava. Može čak da prati svaki njegov značajniji postupak, ako taj postupak ima svedoka koji će ga opisati. Ali, dalje ne može da se ide. Već taj opis koji daje drugi čovek, subjektivne je prirode, što znači da odvlači u fikciju, baš kao i uobičajeno pripovedanje. Vi možete da vidite koliko je čovek popio čaša alkohola prilikom jednog sedenja, možete čak i da izmerite neke reakcije njegovog organizma na popijeno piće, ali tu morate stati. Neke ljude ista količina alkohola razveseli, neke rastuži, ili razljuti. Tu počinje subjektivni faktor, o kojem ne može biti pouzdanog dokumenta, pa je prepušten pretpostavljanju, dakle — izmišljanju. Time ne mislim da umanjim vrednost dokumentarne proze. Hoću samo da kažem da je i ona jedan vid izražavanja kao i svaki drugi. Sve se to stalno menja, smenjuje, talasa. Valeri je tvrdio da se više (u njegovo vreme) ne može

reći: »Markiza je izašla u pet časova«. A vidite, baš ta rečenica je primerno dokumentarna i danas bi ona, naprotiv, izgledala vrlo savremeno.

— Pisali ste pesme. Pišete romane, pripovetke, dramske tekstove. Kojim od pomenutih književnih rodova možete najpotpunije i najuspešnije da govorite i u kojem najbolje osećate sebe?

— Ne bih voleo da sasvim određeno odgovorim na ovo pitanje, jer sebe ne osećam — hvala bogu — završenim i zauvek jednako datim. Pisao sam, što znači da i pišem, jer sam to uvek ja, i stihove, i prozu, i dramu. Uvek ono što mi se u trenutku nametalo. Ima tema, motiva, koji u čoveku progovaraju rascjepkani na stihove, ima drugih koji vuku u opis, ima trećih koji se nameću kao kretanje i govor više ličnosti. Mogu samo reći da se s najviše slasti prihvatam proze, zato što mi ona pruža najveći otpor. Dijalozi i iskazi u stihu nekako iskliznu iz mene, a da ih nisam, čini mi se, dovoljno izdeljao, izmesio, pa ih osećam kao ishitrene i gledam za njima s nepoverenjem, kao kad mati nabrzinu obuče dete i tako ga pusti napolje. Prozu radim teže, svaka rečenica odvaljuje mi se ispod ruke teško kao zemlja, pa stoga imam utisak većeg i lepšeg rada. Možda je zato i rezultat tu, čini mi se, bolji.

— Nedavno je beogradski *Nolit* objavio vaš roman pod naslovom *Upotreba čoveka*. Zašto baš *Upotreba čoveka*?

— Vas zbunjuje naslov? On je, zbilja, možda neobičan. Kada sam ga saopštio poznanicima, u vreme kada je roman bio završen, skoro svi su vrteli glavom. Neki su čak rekli: »To ne može«. Zašto ne može? — pitao sam ih. Nisu umeli sasvim jasno da odgovore. Očigledno, u međusobnom odnosu tih dveju reči ima nečeg što vređa uho. Zapravo, vređa naviku, jer se upotreba u našoj svesti redovno odnosi na neku stvar kojom se služimo. Međutim, mi se služimo i čovekom, zar ne? Smisao moga romana i jeste da to pokaže i da pokaže kako se, na koje sve načine, u koje sve svrhe, služimo jedan drugom ili drugima. Zato sam dao upravo taj naslov.

— Može li se vaš roman smatrati vojvođanskim — po svojoj tematici i likovima koji kroz njega prolaze — odnosno novosadskim, po svojoj faktografiji?

— Uvek sam se trudio da svoja pričanja odredim vremenski i prostorno. Možda je to bila težnja za dokumentarnošću. Po prirodi sam vrlo stvaran, uz to radoznao, i ako mi se priča o nekom događaju, volim da čujem i pojedinosti: gde se to desilo, u koje vreme? Stoga sam i svoje pripovetke i romane, da ne govorim o putopisu, određivao u prostoru. A prostor koji poznajem to je Novi Sad, Vojvodina, Beograd, neki gradovi u Srbiji, neka mesta na moru i u Sloveniji. Od svih ovih mesta Novi Sad mi je najbolje poznat. Njegove ulice, njegovi ljudi. Govor tih ljudi. Njihovo ponašanje. Klimatske prilike u kojima se kreću, u kojima žive i koje ih uslovljavaju. Zato se radnje mojih pripovedaka odigravaju mahom ovde. Da li to znači da su ovo vojvođanski romani ili pripovetke? Imam jednu pripovetku koja se odigrava u Rimu, a junaci su joj Arapin i Nemica. Kako biste tu pripovetku krstili? Italo-arapsko-nemačkom? Isto tako, malo osnove ima, čini mi se, da se neke druge nazovu vojvođanskim. Ako su, po nečem, ipak vojvođanske, ili novosadske, onda to nije zbog naziva mesta ili ulica, već po atmosferi, ukoliko je ima i ukoliko ona odgovara atmosferi tih krajeva. Ako sam dao atmosferu, dao sam je kao čovek koji je tu najviše živeo, a ne po onome kako sam neka mesta ili ulice nazvao. Da sam živeo u nekom drugom mestu, drugom gradu, drugoj državi, ja bih, verovatno, takođe pisao, ali o sasvim drugim zbivanjima, u mestima sa sasvim drugim nazivima. A, ipak, bio bih isti ovaj pisac, jer bih bio isti ovaj čovek. Zaokupljala bi me, po svoj prilici, ista vrsta likova, prizora. Jedino što bih te ljude i prizore locirao drugačije i što bih, verovatno, oko njih izatkao drugačiju atmosferu. Jednom rečju, mislim da je vojvođanstvo mojih pripovedaka i romana slučajno, ali ne tvrdim da ono nije bitan sastavni deo mojih ostvarenja. Samo ja taj sastavni deo ne osećam, on mi se daje sam po sebi, kao što se čoveku koji diše sam po sebi daje vazduh.

— Likovi iz romana *Upotreba čoveka* i drugih vaših proza su ubedljivi i stvarni. Mogu li oni da se identifikuju s ličnostima iz stvarnog života?

— Ne znam na kakvu identifikaciju mislite. Hoćete da kažete da oni, po vašem osećanju, postoje u životu? Naravno da postoje. Odnosno, ne postoje. Oni su mogući, to bi bio najtačniji odgovor. Kada uobličavam neki lik, retko kad imam pred sobom pravo čoveka, čoveka iz mog iskustva. Uverio sam se da oblikovati rečima pravog čoveka navodi najčešće na reportersko oblikovanje, a ono je neknjiževno, neumetničko. Takvi likovi, obično, ne uspevaju i ja od njih odustajem. Pokušavam da pronađem šta ih čini neuspelima i te crte po kojima su neuspeli, skidam s njih. Tako se, postepeno, oblikuje novi lik koji, samo po izvesnoj, često beznačajnoj pojedinosti, podseća na nekog iz

stvarnosti, dok je sve ostalo na njemu dodato, doradeno. Kada imam pred sobom takav lik, lakše mi je da ga izrazim, bilo kroz opis bilo kroz neku delatnost. Cesto mi se likovi javljaju i bez neposrednog povoda u liku iz stvarnosti. Začudo, ti likovi su, ponekad, najuverljiviji.

— Ipak, koji vas je lik (Vera Kroner, Sredoje Lazukić u *Upotrebi čoveka*, Miroslav Blam, Ljubomir Krstić-Ćutura u *Knjizi o Blamu*, ili neki drugi) najčvršće vezao za sebe?

— Najčvršće me vezuju za sebe oni likovi koje u sebi najbolje, najpotpunije zamislim. Hoću da kažem da ih ne delim po nekim moralnim kategorijama, niti po tome koliku ulogu igraju u romanu ili pripovetci, nego po tome s kolikom sam ih punoćom zamislio. Takvi likovi i danas žive u meni kao da su mi poznanici i mogao bih u svakom trenutku da kažem šta rade, kako se ponašaju, kako stare, ili kako su umrli. Nekad mi se dešava da u živom čoveku prepoznam neki svoj lik i, čak, mogu da predvidim šta će taj živi čovek reći ili uraditi na osnovu onog što sam o izmišljenom čoveku napisao. To mešanje mašte i stvarnosti ume da me oduševi, mada me, ponekad, ispunjava i melanholijom. Jer, znači, prostor poznatog je porastao na račun nepoznatog, to jest, ispitani deo života sve je veći, a neispitani sve manji, pa je manja i svrha da se živi.

— Često je odnos likova u vašoj prozi odnos nasilnik-žrtva. Zašto vaši junaci jedni drugima nanose zlo (*Nasilje*, *Knjiga o Blamu*, *Upotreba čoveka*)?

— Mislim da se to ne može tvrditi za sve moje junake. Imate, recimo, moju dugu novelu *Koncert*, u kojoj nema nasilja, a nema ga ni u romanu *Za crnom devojkom*, pa i u nizu kraćih pripovedaka. Roman *Za crnom devojkom* se sav sastoji od jedne težnje, težnje za nedostižnim, a slično je i s pomenutom novelom. Kažem ovo zato što ne bih voleo da budem shvaćen jednostrano, a ta mogućnost postoji, posle romana *Knjiga o Blamu* i *Upotreba čoveka*, koji su, nekako, svratili na mene najviše pozornosti. U ta dva romana, kao i u *Nasilju*, koje ste takođe spomenuli, odnos nasilnik-žrtva zaista je u prvom planu. Taj odnos zbilja me, intenzivno zaokuplja. Živeo sam — a kad kažem živeo sam, mislim, pre svega, na mladost koja ostavlja najdublje tragove na našu sliku sveta — u dobu nasilja, dobu kada smo, tako reći, stalno nanosili jedni drugima zlo, kada to nismo gotovo mogli izbeći, jer i braneći se od zla morali smo ga nanositi, drugačije se nismo mogli odbraniti. Govorim, naravno, o prošlom ratu. S kakvom lakoćom, s kakvom nemarnošću su ljudi osuđivali jedni druge i čitave slojeve drugih ljudi, na patnju, na poniženja, na uništenje! To je postalo rutina, u svesti ljudi neizbežnost. A kako je to moguće? Kako je moguće da čovek koji, sam po sebi, strepi od patnje, čak i tuđe, postaje prema njoj ravnodušan? Očito, to može da se desi onda kada poveruje da je to što čini neizbežno, da bi to i bez njega bilo tako učinjeno. Taj fatalni preokret u čoveku, mirenje sa zlom koje će učiniti, i fatalni preokret u drugom čoveku, mirenje sa zlom koje će mu biti učinjeno — ta granična tačka nemogućeg koje se, ipak, omogućuje i ostvaruje — zaokupljaju me podjednako strasno kroz sve ove godine. Ponekad mi se i samom čini da bi bilo bolje da čutim o zlu, da je dosta govorena o njemu, da je ono već i dotužilo, pa bi mu trebalo najzad okrenuti leđa. Međutim, onda nešto čujem, ili se nečeg setim, i problem zla ponovo me zaokupi, on se zaodene u određene likove koji su spoj upoznatog i domaštanog, i ja se dajem na pisanje.

— O čemu sada pišete?

— Na žalost, opet o zlu. Zamislio sam celinu od četiri pripovetke među kojima je samo jedna, prva, unekoliko vedra. Ostale su dosta tmurne. Ali sve ih povezuje, tako mi bar izgleda, isti način gledanja. To je prvi put da sam zamislio više celina odjednom i da ih oblikujem, tako reći, u istom naletu. Dakle, kao što vidite, i posle nekoliko decenija pisanja, čovek može da stiče nova iskustva i da se iznenađuje nad samim sobom.

Aleksandar TIŠMA je rođen 1924. godine u Horgošu kod Subotice. Živi i radi u Novom Sadu.
Objavio je knjige:
Naseljeni svet, pesme, 1956.
Krčma, pesme, 1961.
Krvice, pripovetke, 1961.
Nasilje, pripovetke, 1965.
Drugde, putopisi, 1969.
Za crnom devojkom, roman, 1969.
Knjiga o Blamu, roman, 1972.
Mrtvi ugao, pripovetke, 1973.
Upotreba čoveka, roman, 1976.

Razgovor vodio:
Dragi Bugarčić